

“TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TADQIQIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

«UZUN OĞLAN VE SU PERISI» HAMDA «ILON PARI» ERTAKLARINING QIYOSIY TAHLILI

Barchinoy Kenjabayeva

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI o‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17272332>

Annotatsiya: *Mazkur tezisda o‘zbek va turk xalq og‘zaki ijodi hamda adabiyotlaridagi ertak janrida uchrovchi pari obrazlarining qo‘llanilish darajasi va ilmiy tahlili yuzasidan fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Potagonist, plot, fabula, dualizm, novellatik ertaklar, turk adabiyoti psixologiyasi, zoomorf, timsoliy qiyofa.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается степень использования и научный анализ образа пери, часто встречающегося в жанре сказок, широко распространённого в узбекском и турецком народном устном творчестве и литературе.*

Ключевые слова: *Главный герой, фабула, дуализм, новеллистические рассказы, психология турецкой литературы, зооморф, символический образ.*

Annotation: *This article discusses the usage and scientific analysis of the fairy character commonly found in the fairy tale genre, which is widespread in Uzbek and Turkish folk oral literature.*

Keywords: *Protagonist, plot, fabula, dualism, novelistic tales, psychology of Turkish literature, zoomorph, symbolic image.*

Ertaklar mavzu jihatidan xilma-xil bo‘lib, deyarli barcha xalqlarda folklorning qadimiy janri sifatida qaraladi. Ildizlari bir bo‘lgan Turk va o‘zbek xalq og‘zaki ijodida inson qiyofasidagi parilar bilan bog‘liq ertaklar, afsonalar talaygina. Turkiyada parilar bilan bog‘liq ertaklar musobaqasining ishtirokchisi Ibrahim Şaşma qalamiga mansub “Uzun oğlan ve su perisi” (“Uzun bo‘yli o‘g‘lon va suv parisi”) ertagi va o‘zbek xalq og‘zaki ijodida uchrovchi “Ilon pari” ertaklarining yaratilish usuli va unda o‘rin olgan pari obrazlarining tahliliga yuzlanamiz. Adabiyot dunyosida ertaklar sehrli sonlar – 3, 7, 9, 40 kabilar hamda dev, yalmog‘iz, parilar, sehrgarlar, maxluqlar bilan aloqador tarzda shakllanadi.

“Uzun oğlan ve su perisi” ertagi tasviriy ifodalar bilan boshlanadi. Unda qishloq hayotining chizgilari, turk xalq madaniyatining yorqin namunasi hisoblangan oliyanoblik, mehnatsevarlik qalamga olinadi. Adabiy mutanosiblikning akslantirilishi natijasida yolg‘iz, qari onaning dangasa va tanbal farzandi personaj darajasidan bosh qahramon darajasiga ko‘tarila boshlaydi. Adabiyot qonun-qoidalaridan biri shuki, parilar bilan bog‘liq voqea-hodisalar, asosan, qahramon botirlar, shahzodalar bilan aloqador tarzda yuzaga keladi. Ushbu ertakda esa onasining keksa bo‘lishiga qaramasdan, unga yordam bermaydigan, tanballik bilan

“TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TADQIQIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

umri o‘tayotgan yoshi ulg‘aygan, bo‘ylari uzun, kuchga to‘la yigitining hamisha uyida yotishi haqida so‘z boradi. “Akşama kadar evin içinde ya da bahçedeki ağacın gölgesinde miskin miskin yatarmış. Annesinin bu yaşta çalışmasına hiç aldırmazmış. Keyfine çok düşkün olan uzun oğlan sabah saatlerinde annesi işe gitse de yerinden kalkmaz, öğlene kadar yatarmış. Kalktıktan sonra da akşama kadar sinek avlar, fare kovalar, daha güneş batar batmaz, bir kedi gibi ocak başında kıvrılıp yatarmış. Uzun oğlanın annesi bu durumdan çok şikâyetçiymiş ama evladı olduğu için de bir şey yapamıyor, evladına kızamıyor, elinden bir şey gelmiyormuş”. [1:13] Bu esa Uzun o‘g‘lonning onasi xasta bo‘lib yotib qolishi va majburlikdan uy ishlarini qilish rejasida suv uyida parini uchratishi bilan bog‘liq vaziyatni yuzaga keltiradi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunasi hisoblanadigan “Ilon pari” ertagida esa o‘tgan zamonlarda hukmronlik qilgan yolg‘iz podshohning ov jarayonida chiroyli qizni ko‘rishi bilan hushidan ketgan podshoh va ilonlar parisi haqida so‘z boradi. So‘rab-surishtirmasdan sevgisi tufayli ilonlar malikasiga uylangan podshoh o‘zbek xalq ijodiyotida jo‘mardlik va sevgisiga sodiqlik ramzi ma’nosida ifodalanadi. Ramziy ma’noda ham suvning hayot ramzi ekanligini inobatga olsak, suv parilari ham hayot ramzi, muhabbat ramzi ekanligini tushunish mumkin. Ushbu ertakda afsonaviy vodiya yashovchi ilonlarning insonlar bilan yuzlashmasligi natijasida inson qiyofasiga kira olish qobiliyati shakllangan ekanligi ularning o‘ziga xosligi bo‘lib, kunduz pari, kechki payt esa ilonga aylanishardi. Aynan ushbu holat adabiy jamoatchilik tomonidan “Zoomorf” deb nomlanib, parilarning jonivorlar ko‘rinishida tasavvur qilinganligini va adabiy asarlarda uchrashini isbotlaydi. “O‘tgan zamonda bir podshoh yakka o‘zi ovga chiqib, ov qilib yurib, uzoqda bir narsa ko‘ribdi. Podshoh sekin borib qarasa, daraxt tagida bir pari qiz dam olib o‘tirgan emish. U qizni ko‘rgan zamon hushidan ketibdi. Birozdan so‘ng o‘ziga kelib qarasa, pari suv keltirib podshohning yuziga sepib turgan emish. Podshoh uning qo‘lidan suvni ichib, o‘zi bilan birga saroyga olib kelibdi.

Podshoh qirg kecha-yu qirg kunduz to‘y-tomosha bilan pari qizga uylanibdi. Oradan bir necha vaqt o‘tgach podshohning darmoni qurib, rangi sarg‘ayib, tusi o‘zgara boshlabdi. Nihoyat podshoh vaziriga aytibdi:

– *Ey vaziri a‘zam, men uylanganimdan buyon darmonim qurib, kuchim borgan sari kamayib, holsizlana boshladim. Nima qilmoq kerak? – debdi. Vazir:*

– *To‘g‘ri aytasiz, taqsir, ranguingiz ham sarg‘ayib, tusingiz o‘zgarib, oriqlab bormoqdasi. Bu holni bir sinchiklab tekshirishga to‘g‘ri keladi. Taqsir, xafa bo‘lmasangiz, men sizga bir sir aytaman, maylimi? – debdi. Podshoh:*

– *Mayli, ayt, – debdi. Vazir:*

“TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TADQIQIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

– Taqsir, tag‘in bu dashtdan olib kelgan qizingiz Ilon pari bo‘lmasin. O‘tmishda qarilar:

– Dashtda ko‘rma, ilon bo‘ladi. Qirq yil odam ko‘rmasa, u pariga aylanadi-da, odamga kunduzi pari bo‘lib, kechasi ilon bo‘lib ko‘rinadi, – der edilar. Xotiningiz tag‘in ilon bo‘lmasin, deb gumon qilaman, debdi. Podshoh:

– Unday bo‘lsa, nima qilaman? – deb so‘rabdi.

– Agarda xo‘p desangiz, avval uni aniq bilish kerak, keyin uning chorasini ko‘ramiz, – debdi vazir”. [2:3]

“Uzun o‘g‘lan va su perisi” ertagida esa uzun bo‘yli o‘g‘lonning suv tashish jarayonida qanotli ariga duch kelishi, o‘g‘lonning yordamida suvdan qutulgan arining qiz qiyofasidagi pariga aylanishi ham ertaklarda parilar bilan bog‘liq haqiqat va afsonalarining zoomorf shaklini bevosita yuzaga keltiradi. Shunga ko‘ra, turk adabiyoti mutaxassislarining fikricha, insoniy qiyofa pari bo‘lgan yoki parilik darajasida bo‘lgan har qanday hayvonlarning yetakchi obrazi sifatida chiroy va go‘zallik ramzi sifatida ertaklarda namoyon bo‘ladi.

Turk adabiyotining o‘ziga xosligi shundan iboratki, go‘zal qiz va malikalarning hamisha yordamga muhtoj bo‘lishi botirlar qahramonlar tomonidan ularning qutqarilishi, yordam berilishiga tashakkur sifatida parilar tomonidan tilaklarining amalga oshirilishi yoki turmush qurish taklifiga rozi bo‘lish holatlari kuzatiladi. “Arı, suyun kenarında bir süre beklemiş ve kanatlarını kurutmuş. Bu süre içerisinde uzun o‘g‘lan da kovaya suyu doldurmuş ve ırmağın başından ayrılmak için ilk adımını atmış. Uzun o‘g‘lanın az evvel suyun içerisinde çıkardığı arı kanatlarını güçlü bir şekilde çırpmaya başlamış. Arı kanatlarını çırtıkça her yer pırıldamaya ve rengârenk olmaya başlamış. Etrafında bir ışık demeti oluşturan arı birkaç saniye sonra bir peri kızına dönüşmüş. Uzun o‘g‘lan ilk önce umursamamış, gördüğü güzel rüyanın etkisinden kurtulamadığını düşünmüş. Hatta hala uykuda olduğunu bile sanmış. Altın sarısı saçları beline uzanan, ay yüzlü bir güzelin yosun yeşili gözlerle kendine baktığını görünce ne yapacağını şaşırılmış bir anda. Eli ayağına dolaşmış, dili damağına yapışmış, rüyada olduğunu düşünmüş yeniden. Şimdiye kadar gördüğü rüyaların en güzelini görmekte olduğunu, karşısında ki bu güzelin de rüyasını süsleyen peri kızı olduğunu düşünmüş. Bu peri kızı o kadar güzel, o kadar güzelmiş ki, yüzü aydan daha aydınlık, güneşten daha parlakmış. Bu güzel yüzü ile peri kızı uzun o‘g‘lanın adeta yüreğini yakıp kavurmuş bir anda. Uzun o‘g‘lan bir süre bu şaşkınlıktan kurtulamamış ve yaşadığı bu anın rüya olduğunu düşünmüş”.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodiga mansub “Ilon pari” ertagida zoomorf hodisasining ilon bilan, “Uzun o‘g‘lan va su perisi” ertagida esa ushbu jarayonning ari bilan

“TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TADQIQIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

aloqador tarzda yuzaga kelishi har ikkala xalqning adabiy ko‘zqarashlaridan kelib chiqib ifodalaniladi.

Aynan ushbu holat ham adabiy asarlarning shakllanish jarayonida qoliplashgan vaziyat bo‘lib, o‘g‘lonning parini qidirib ketishi natijasida sarguzashtlar yuzaga keladi. Ushbu holat esa turk adabiyotida fabulaning plot bilan o‘zaro mutanosiblik asosida yuzaga kelishini ta‘minlab beradi. Bu esa voqealar rivojining sujet bilan uzviy tarzda ketma-ket tarzda amalga oshirishni yuzaga keltiradi. Yangi o‘g‘lonning tamballikdagi hayoti, tamballikdan chiqish jarayoni va mehnatga qaytish, mehnat jarayonida tasodifiy uchrashuv va ushbu uchrashuvda oshiq bo‘lishi natijasida o‘z baxtiga erishish uchun harakatlar chizig‘i paydo bo‘ladi.

O‘zbek olimasi A.Mo‘minovaning yozishicha, qadimgi mifologiyada parilar odamlarni yovuz kuchlar asoratidan qutqaruvchi afsonaviy xaloskor sifatida tasvirlangan. Davrlar o‘tishi bilan pari obrazi hayotiylik kasb eta boshlagan; ular oddiy odamlarga xos belgi va xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan go‘zallik timsoliga aylangan”. [3:19] O‘zbek xalqi ertaklarida pari obrazi uchrovchi “Qorasoch pari”, “Pari qizning ko‘ylagi”, “Ilon pari” kabi ertaklarda voqealar rivojida keskinlikni talab qiladi.

O‘zbek va Turk ertaklarida uchraydigan pari obrazlarini qiyoslash va tahlil qilish jarayonida turk adabiyotida “Su perisi masali” (“Suv parisi ertagi”) nomi ostida ko‘plab turdagi ertaklar mavjudligiga guvoh bo‘lamiz. Ular Bursa, Qora dengiz, Istanbul ertaklari kabi guruhlanishlarga ham ajratiladi. Bu esa mavjud voqeahodisaning bir necha variantlarda ertak shaklida ochiqlanishiga dalolatdir.

O‘zbek xalqi ijodida esa pari obrazining shakllanishida suv parilarining ramz sifatida qalamga olinishi (“Ilon pari”), ertakning sujet chizig‘i boshqalaridan ajralib turishi (“Qora soch pari”), insoniyat va tabiat o‘rtasidagi mutanosiblik va do‘stona muhit (“Pari qizning ko‘ylagi”) yovuzlik ramzi sifatida (suv alvastilari bilan bog‘liq ertaklar), oshiqlik yo‘nalishida (“Shahzoda va pari”) kabilar ahamiyatli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumanov E. Pari obrazlarining tavsifiy ifodalanishi. “Jahon adabiyoti san’ati” jurnali, 2022-yil, 1-son
2. Qayumov Olim Sardorovich. O‘zbek folklorida pari obrazi. Filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Tashkent, 1999-y., –B.10
3. Selami Fedakar. Özbekistan’daki masal arastırmalarının tarihi ve gelişimi // Gaziantep University Journal of Social Sciences, June 2014.